

Branka TAFRA
Zavod za hrvatski jezik HFI, Zagreb

OBILJEŽJA HRVATSKE GRAMATIČKE NORME DO KRAJA 19. STOLJEĆA

Analiza hrvatskih gramatika treba pokazati koja su obilježja hrvatske jezične norme do kraja 19. stoljeća, kada je hrvatski *vukovci*, ponajprije Tomo Maretić, mijenjaju.

Kada govorimo o jezičnoj normi u hrvatskim zemljama, tada moramo imati na umu da ona zbog političke rascjepkanosti dugo nije bila kodificirana i institucionalizirana. Jedino je bilo više pokušaja da se propiše pravopisna norma, pa je tako za škole u Slavoniji i Hrvatskoj od druge polovice 18. stoljeća propisan pravopis. Što se tiče norme na drugim razinama, nije postojala ni normativna gramatika ni normativni rječnik. Proces normiranja još je složeniji kada se uzme u obzir tronarječnost hrvatskoga jezika i književnosti, ikavsko-jekavsko dvojstvo štokavske književnosti te službena upotreba drugih jezika, o kojoj je 2. svibnja 1843. hrvatskim jezikom u Saboru s gorčinom progovorio Ivan Kukuljević: »Mrtvi jezik rimski a živi mađarski, njemački i talijanski, to su naši tutori. Živi nam se groze, mrtvi nas drže za grlo.« I kada je Sabor 1847, upravo Kukuljevićevom zaslugom, napuštajući mrtvi latinski, proglasio hrvatski jezik službenim, hrvatski je književni jezik već dotad uglavnom normiran. Još je ostalo samo nekoliko elemenata o kojima nije bilo konvencije. Kako se to dogodilo s obzirom na to da je sve to vrijeme izostajala podrška državnih institucija? Standardizacija je išla svojim tokom unatoč političkoj nepovoljnosti zahvaljujući maru mnogih književnika i jezikoslovaca, njihovoj svijesti o pripadnosti istoj jezičnoj zajednici i želji da se knjigom približe svim govornicima te zajednice.

Ako bismo krenuli od početka hrvatske književnosti, koja je pisana na nekoliko idioma, mogli bismo govoriti o postojanju više jezičnih normi, među kojima je bilo dosta isprepletanja. No, zadržat ćemo se samo na normiranju književnoga jezika štokavske osnove, koji uz mijene koje su se s vremenom dogodile danas funkcionira kao hrvatski standardni jezik. Za izbor štokavštine kao najproširenijega narječja važnu su ulogu odigrali vjerski misionari kojima je u vrijeme kršćanske obnove trebao je-

dan književni jezik za njihovu pastoralnu djelatnost u ovim krajevima. Otuda i Kašićeva opredjeljenost za štokavštinu. Pa premda se u njegovoj gramatici miješaju jezični elementi rodne čakavštine i prihvaćene štokavštine, izbor štokavštine potvrdit će se u njegovim kasnijim djelima, ali i u svim gramatikama, koje će se izravno ili neizravno naslanjati na tu prvu hrvatsku gramatiku, što će se jasno vidjeti još i u ilirizmu i po stavu prema književnom jeziku (dijalekatna osnova književnom jeziku dograđena međudijalekatnim prožimanjem) i po konkretnim ostvarajima (naglasni znakovi).

Od Kašića nadalje gramatike su i opisivale i propisivale. Lako se može uočiti da su opisom slijedile književnu praksu, ali još nije dovoljno istražen obratan utjecaj, odnosno koliko su je one mijenjale.¹ One najčešće nisu obvezivale, ali su bile pokazatelj jezične ispravnosti. Toga je svjestan i Reljković (1767, Pridgovor): »Komu ova moja gramatika ne bude po ćudi, nego navadne riči potribovati i običajno govoriti hoće, po meni može. Ali ja znam dobro razlučiti znanje od običaja, i da je drugo što se čini, a drugo što bi se činiti moglo, ili činiti imalo.«

U trostoljetnoj okomici od Kašića do Maretića, od 1604. do 1899, u kojemu se razdoblju pojavilo stotinjak gramatičkih izdanja,² mogu se pronaći mnoge stalnice, koje su s jedne strane rezultat iste jezične supstancije, a s druge rezultat trajne brige za književni jezik. Nije zanemariva ni činjenica da su se gramatičari oslanjali na svoje prethodnike, često otvoreno priznajući u koga su se ugledali,³ što je u normiranju osiguravalo kontinuitet. Neka od tih obilježja ugrađena su i danas u standardni jezik, neka su nestala pred vukovskim modelom, a neka su nestala zbog povijesnoga razvoja samoga jezika. Gramatički su se opisi temeljili na bogatoj pisanoj praksi, pa se ni u jednom slučaju književni jezik nije poistovjećivao s narodnim. Čak i kada stručna literatura sugerira da su neke gramatike (primjerice I. A. Brlića i Š. Starčevića) opisi govora njihovih autora, riječ je o opisu naddijalekatnoga idioma. Dokaza toj tvrdnji ima više, a dovoljno je pogledati samo opise glagolskoga sustava pa se uvjeriti da su u njima opisane neke kategorije kojih u narodnom govoru nema, a koje su knjiške ili su jednostavno preslikane iz latinske gramatike.

Preko gramatika se može pratiti jezična norma na svim razinama. One su sadržavale pravopisne odredbe, često i pravogovorne jer su bile dvojezične pa su davale pravila o izgovoru naših glasova u odnosu na strane jezike, zatim su tu i pravila o naglasaku, odjeljci o morfonologiji, o oblicima, upute o slaganju riječi, a u drugoj polovici 19. stoljeća i cjeloviti sintaktički opisi. Uz dosta gramatika dodani su rječnici, pa se može pratiti i leksička norma. Velik broj gramatika, osobito onih iz 18. stoljeća, obuhvaća i tekstualnu normu jer daje tekstualne uzorke (pisma, konverzacija). Za ovu priliku bit

¹ Vončina je (1985) istražio na primjeru Kukuljevićeve pjesme utjecaj jezičnoga propisa na njezin jezični oblik u tisku. No, takvih je istraživanja malo.

² Popis v. u radu Tafra 1994.

³ Tako Appendini navodi veći broj jezikoslovaca koji su mu bili pri pomoći: Kašić, Šitović, Babić, Mikalja, Della Bella, Jurin, Voltić, Stulić, Jambrešić, Belostenec, pa i Bohorić.

će izdvojena samo neka važnija obilježja gramatičke norme do kraja 19. stoljeća, koja se tada gube iz gramatika.

Na fonološkoj razini najzanimljivije je pitanje izgovora dugoga jata u onim gramatikama koje nisu opisivale ikavski tip štokavštine.⁴ Propisivana su sva tri moguća ostvaraja: *je, ie, ije*. Jekavski izgovor imali su, na primjer, Della Bella, u kojega su refleksi jata *vjetar, vrijeme, vremena*, te Vjekoslav Babukić u *Osnovi slovnice slavjanske narčja ilirskoga*. Ijekavski refleks najmanje je propisivan, propisuje ga Babukić u *Ilirskoj slovnici*, naglašavajući da "ilirski" jezik nema diftonga. A zapravo je hrvatska norma bio diftonški izgovor dugoga jata. Normiraju ga čak i oni gramatičari koji su bili pod utjecajem Karadžića i Daničića i u kojih bismo očekivali dvosložni dugi jat. Diftong imaju Andrija Torkvat Brlić, Antun Mažuranić, Adolfo Veber, Dragutin Parčić, Josip Vitanović, Mirko Divković.⁵ Grafijski znak za njega bio je kraće vrijeme *ě* i većinom *ie*. A. T. Brlić bio je prvi gramatičar koji je dao fonološku sliku jata kakva je i danas u standardu. Iako *vukovac* po opredjeljenju, kao kodifikator hrvatskoga jezika drži se književnojezične tradicije, na nju se naslanja i dalje je dograđuje. On je još 1854, dakle 38 godina prije Brozova pravopisa, izdao gramatiku fonološkim pravopisom i prvi upotrijebio četiri naglasna znaka po Daničiću. Dugi mu je jat diftong, a naglasna se norma podudara s današnjom. Brlić preuzima od Daničića naglasne znakove, ali ne preuzima i njegov naglasni sustav. Dapače, on dugi jat piše troslovom u ćirilicnim primjerima, a dvoslovom u latiničnim primjerima, ali u oba slučaja ima isti naglasak: *griěh, griěhu* (str. 30). U skladu s tim je i *mlijěko, vriěme, rijěč*. Unatoč normiranju jekavskoga tipa novoštokavštine, u Brlića se nalaze primjeri tipa *posli, posle, poslje*. Tako je i Lanosović, ikavac, pisao u nizu *posići, posjeći; posle, posli, poslije; stig, stjeg*. To je isto ono stajalište što su ilirski gramatičari Babukić i Mažuranić jasno izrekli: u narodnom govoru i u pjesnika dopuštena su sva tri izgovora, ali u književnom je jeziku samo (i)jekavski i na njega se treba priučavati.

Za razliku od fonološke razine, na kojoj se najočitiije vidi novoštokavska osnova književnoga jezika, na morfološkoj razini ima dosta nenovoštokavskih crta. Ponajprije je tu riječ o neizjednačenim padežnim nastavcima za DLI-mn., koji su obilježavali književnojezičnu normu sve do kraja 19. stoljeća, dakle *-om, -ih, -i* (tip *jelen*); *-am, -ah, -ami* (tip *žena*); *-im, -ih, -mi* (tip *stvar*) u imeničkoj i *-im, -ih, -imi* (tip *zdrav*) u pridjevno-zamjenskoj deklinaciji.⁶ Ti su padežni nastavci kao odlika starijega jezičnoga stanja i svih nenovoštokavskih govora propisivani uz dubletne novoštokavske *-ima, -ama*). Izjednačeni množinski padeži počinju u jeziku prevladavati u 17. stoljeću, a nalazimo ih normirane već u Kašića i u svih ostalih gramatičara kao sinonimne oblike. Jedino su ilirske gramatike zadržale samo starije nastavke zbog ideoloških razloga (štokavsko-kajkavsko-čakavsko obilježje deklinacije) i jezikoslovnih (uvode dvojinu u kojoj se već nalaze nastavci *-ima, -ama*). Kada se hrvatski gramatičari u drugoj

⁴ Ikavci su bili, na primjer, Kašić, Reljković, Starčević, Rukavina.

⁵ U trećem izdanju *Oblika hrvatskoga jezika*.

⁶ Bilo je još sinonimnih nastavaka, ali su navedeni nastavci bili najčešći.

polovici 19. stoljeća, koji se obično nazivaju hrvatskim *vukovcima*, odlučuju za dosljedniju novoštokavštinu kao osnovu književnoga jezika, oni ipak ostavljaju i uobičajene neizjednačene nastavke kao drugu mogućnost u izboru oblika triju navedenih padeža. Tako se u gramatikama Andrije Torkvata Brlića, Pere Budmanija i Mirka Divkovića (u prvim izdanjima njegovih *Oblika*) uz novoštokavske oblike nalaze i stariji, dakle Dmn. *ženama*, *ženam*, Lmn. *ženama*, *ženah*, Imn. *ženama*, *ženami*. Mirko Divković, za kojega se smatra da je svojim brojnim gramatikama uveo u škole karadžičevsko-daničićevski književnojezični model, u prvim izdanjima svojih *Oblika* smatra te padeže književnima, a sinkretske padeže dijalekatnima. Čak je u svojim primjerima iz književnih djela mijenjao novoštokavske oblike u starije. Većina pisaca 19. stoljeća ima nesinkretske padeže, koje su kasniji izdavači "prevodili" na novoštokavske, sinkretske. Inače se u gramatikama prije preporoda za te padeže dopušta i više nastavaka, što je posljedica postojeće raznolikosti u govorima, pa otuda i u pisanjoj praksi. No, radi stabilizacije standardnoga jezika bilo je nužno da se propišu izjednačeni nastavci u ta tri padeža. Oni bi ionako prevladali da nisu ilirci usporili taj proces. Zbog normiranja starijih nastavaka ispravnije je govoriti o (novo)štokavskoj osnovi književnog jezika do Maretića.

Starije hrvatske gramatike prave morfološku razliku između D/Ljd. m. i s. r. pronominalne deklinacije. Dj. svršava na *-omu/-emu* (to je stari nastavak u zamjeničko-pridjevnoj deklinaciji), a Ljd. na *-om/-em* (također stari nastavak) izuzetno dobiva navezak *e*. Od 15. stoljeća D i Ljd. izjednačavaju se. Nastavak je za oba padeža *-om*, a *-u* i *-e* (s ograničenom raspodjelom: imaju ga pridjevi i zamjenice s osnovinskim završetkom na nenepčani suglasnik: *dobrome*, ali *tuđem*) bivaju navesci, čija je upotreba slobodna, što je od Daničića preko Maretića ostalo propisom do današnjih gramatika. Međutim, ako se uzmu u obzir odredbe u starijim gramatikama, ali i književne te dijalekatne potvrde, današnje bi hrvatske gramatike mogle dati prednost opisanom stanju, tj. *idem dobromu prijatelju*, *govorim o dobrom prijatelju*.

Hrvatske su gramatike razlikovale nominalnu od pronominalne deklinacije pridjeva od Della Belle nadalje jer, kao što reče Adolfo Veber, »duh ilirskoga jezika očituje se i valjanom porabom izvjestnih i neizvjestnih pridavnika« (1887:154). Ta se razlika u vukovskim gramatikama morfološki neutralizirala te se i po tome hrvatski i srpski standard razlikuju i danas.

Vukovska je norma suzila upotrebu participa jer ih narodni govori koji su joj mjerilo ispravnosti nemaju. Zato često srećemo u hrvatskih gramatičara "višak" glagolskih pridjeva. Oznake za popridjevljene priloge jesu ili akcenatske ili dvojni sufixi *-ć* i *-v* za glagolske priloge te *-ći* i *-vši* za glagolske pridjeve. Kašić ih razlikuje akcentom: *būdući* : *buđúći*, *a, o*, Starčević i Babukić sufixima *ljubeć* : *ljubeći*, *a, o*. Participi su knjiški oblici, a kako su hrvatske gramatike opisivale književni jezik, a ne narodni, to su ih i propisivale.

Od glagolskih oblika pod utjecajem karadžičevsko-daničićevskoga književnojezičnog modela iz hrvatskoga stadarda izgubila su se dva oblika za futur: perifraza tipa *bit ću kopao*, koja označava gotovu budućnost, a koja, prema Akademijinu Rječniku,

dolazi u pisaca od 16. stoljeća, i *budem kopati*, koja označava negotovu istovremenost i koja je poznata svim trima hrvatskim narječjima, hrvatskoj književnosti kroz pet stoljeća i normirana je u gramatikama od Kašića do druge polovice 19. stoljeća.⁷ Ako tim perifrazama dodamo još i oblike *radit ću*, *budem radio*, *uzljubim*, *napišem*, tada dobivamo priličan broj vremenskih oznaka za izricanje budućnosti, kojima su se mogle izreći fine značenjske nijanse.

Kao opće obilježje starijih hrvatskih gramatika, pa i rječnika, provlači se dubletnost i na leksičkom i na gramatičkom planu. Naime, jezična norma dopušta i morfološku i leksičku sinonimiju, koja je rezultat međunarječne konvergencije na višoj, iznaddijalekatnoj razini. Tomu treba dodati posebnosti pravopisne, sintaktičke i leksičke norme te kao konstantu na metajezičnoj razini građenje hrvatskoga jezikoslovnog nazivlja unatoč latinskomu, njemačkomu i talijanskomu utjecaju, koje je nastojanje dio opće brige za domaće nazivlje, zatim izbor G.jd. kao kriterija za razdiobu imeničkih deklinacijskih tipova i vrlo često definiranje predmeta opisa.

Istraživanje hrvatskih gramatika do kraja 19. stoljeća pokazuje kontinuitet jezične norme, koji su narušili hrvatski vukovci namećući jedan drugi književnojezični model. Posebnost, odjelitost i samostalnost hrvatskoga jezika potvrđuje se i poviješću njegova normiranja.

Literatura⁸

- Brlić, Andrija Torkvat. 1854. *Grammatik der illyrischen Sprache*. Beč.
- Katičić, Radoslav. 1986. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Reljković, Matija Antun. 1767. *Nova slavonska i nimačka gramatika*. Zagreb.
- Tafra, Branka. 1994. O hrvatskim vukovcima iz drugoga kuta. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 19, 363–388. Zagreb.
- Veber, Adolfo. 1887. *Djela Adolfa Vebera*. III. Zagreb.
- Vončina, Josip. Jezična interpretacija prve Kukuljevićeve objavljene pjesme. *Umjetnost riječi* XXIX:3, 309–318. Zagreb.

⁷ Ponovo ih nalazimo u Katičića (1986).

⁸ Za one bibliografske podatke o gramatičarima koji se navode u radu, a nisu ovdje citirani zbog ograničenoga prostora, v. Tafra 1994.

THE FEATURES OF CROATIAN GRAMMATICAL NORM
BEFORE THE END OF THE 19th CENTURY

Summary

The analysis of Croatian grammars from 1604 to 1899 shows that constants existed in the language norm. A few most important features of this norm which have disappeared from grammar at the turn of the century have been analyzed.